
УДК 371. 212: 82: 159. 9. 072. 43

Проблема формування умінь учнів розкривати психологічний аспект у характеристиці героїв літературного твору

Наталія Соловйова,
учитель-методист СЗОШ №5
м. Кам'янця-Подільського,
кандидат педагогічних наук

Статтю присвячено проблемі важливості психологічного аспекту в характеристиці героя художнього твору. Наголошується на доцільності й необхідності підвищення інтелектуального потенціалу підлітків шляхом зростання рівня психологічних знань на уроках літератури та їх застосування в повсякденному житті.

Ключові слова: психологізм, аналіз образу-персонажа, психологічне дослідження, аспекти психологічної характери-стики, психологічні чинники, понятійний апарат з психології, сутність людської особистості, фіксовані емоції, психологія вчинку.

*Через інших ми пізнаємо себе,
а через себе — пізнаємо інших.
Жан Поль Сартр*

Фундаментальна категорія психологізму не нова, проте ґрунтовно переосмислюється сьогодні в літературознавстві та в методиці викладання літератури. Психологізм, як стверджує В. Фащенко, є "універсальна, родова якість художньої творчості. Його предметом є відображення внутрішньої єдності психічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів [1, с. 49]". Завдяки психологізму з'являється глибинна багатогранність художніх образів і правдивість діалектики

людської душі. З цікавості до пізнання внутрішнього світу автора, а відтак його героїв з'явилися праці загальнотеоретичного та практичного спрямування, виник інтерес до психологізації літератури. Глибоке осягнення людської душі спричинило написання колективної праці "Проблеми психологізму в радянській літературі" (1970), монографій "Психологічний аналіз у сучасному білоруському романі" А. Матруньонка (1975), "Про психологічну прозу" Л. Гінзбург (1977), "Художній психологізм у радянській літературі 1920-х рр." В. Компанійця (1980), "Психологізм соціальної прози" М. Кодака (1980), "У глибинах людського буття" (1981) та "Відкриття нового і діалектика почуттів" (1977) В. Фащенко, "Психологія мистецтва" Л. Виготського (1987), "Психологізм української прози поч. ХХ ст." Ю. Кузнецова (1991), "Психологізм соціальної прози" М. Кодака (1980), посібника "Психоаналіз і літературознавство" Н. Зборовської (2003) та ін.

Розкриваючи особливості психологізму, літературознавці звертають увагу на систему авторських засобів і прийомів, спрямованих на глибоке проникнення у внутрішній світ персонажа. Лише за умови їх знання й розуміння виникає можливість докладно описати психічні стани, процеси та помітити приховані відтінки емоційно-чуттєвої сфери героя.

Усі ці компоненти, що стосуються героя художнього твору, розглядалися багатьма науковцями (Т. Бугайко та Ф. Бугайком, Н. Падалько, К. Сторчаком, І. Бровком, В. Водовозовим, В. Стоюніним, О. Мазуркевичем, М. Кудряшовим, О. Бандурою, Н. Волошиною,

В. Недільком, Є. Пасічником, Б. Степанишином), бо приклад героя твору, який сподобався, схвилював учня, запав у душу, може стати "зразком поведінки, мірилом, за яким перевіряють себе [2, с. 16]".

Протягом останніх десятиліть окремі аспекти психологічного аналізу літературного твору досліджували вчені-методисти: А. Ситченко (вчинкову мотивацію героя через ступеневе проникнення в образ — на рівнях: емоційного відтворення зовнішності й поведінки; на емоційно-логічному й на узагальнювальному); Г. Токмань (психологізм як універсальна якість літературної творчості: за допомогою системи художніх засобів зображення людської психіки в художньому тексті скеровує учнів старших класів до усвідомленого розуміння психологізму як універсальної якості літературної творчості); О. Забарний (домінантність рис характеру героя), В. Захарова (моральні якості та їх вплив на формування й становлення характеру автора).

Окремі спроби науковців засвідчили необхідність та важливість такого аналізу в плані виховання моральних цінностей та естетичних смаків підростаючої молоді. Але, незважаючи на певні успіхи, які є в дослідженнях, нами вивчено і науково осмислено питання наповненості психологічної характеристики та її застосування під час аналізу героя літературного твору.

Особливої уваги варта організація такого процесу. Формування умінь давати психологічну характеристику герою вимагає довготривалої систематичної роботи, спрямованої на свідоме засвоєння та застосування спеціальних навичок і знань, які б дали

Таблиця 1

Система роботи з впровадження психологічних понять та їх використання під час здійснення психологічної характеристики героя художнього твору	
Класифікація (понятійний апарат з психології)	Уміння та навички, яких набувають учні
5 Дії, вчинки (моральні та аморальні), поведінка (пасивна, агресивна, гідна)	Давати власну оцінку вчинкам і поведінці дійових осіб. Розрізняти типи поведінки через розуміння та усвідомлення вчинкової дії персонажів. Аналізувати описувані автором ситуації, аргументовано висловлювати свої судження про них.
6 Темперамент, здібності, характер (моральні риси, вольові якості)	Характеризувати образ на основі його поведінки та вчинків. Розрізняти типи поведінки через розуміння та усвідомлення вчинкової дії персонажів. Складати план характеристики персонажа. Розповідати про особливості характеру, аналізуючи моральні риси та вольові якості, враховуючи вроджені особливості особистості: темперамент і здібності.
7 Потреби та їх класифікація (фізіологічні, матеріальні, соціальні, духовні)	Характеризувати образ на основі його поведінки та вчинків. Розрізняти типи поведінки через розуміння та усвідомлення вчинкової дії персонажів. Складати план характеристики персонажа. Розповідати про особливості характеру, аналізуючи моральні риси та вольові якості, враховуючи вроджені особливості особистості: темперамент і здібності. Виявляти внутрішні причини поведінки персонажа (мотив потреби, цілі, інтереси). Розкривати та обґрунтовувати потреби як рушійну силу дієвої поведінки героя-персонажа художнього твору.
8 Емоції та їх види (афекти; настрої, стрес, власне емоції; почуття: етичні, естетичні, інтелектуальні)	Характеризувати образ на основі його поведінки та вчинків. Розрізняти типи поведінки через розуміння та усвідомлення вчинкової дії персонажів. Складати план характеристики персонажа. Розповідати про особливості характеру, аналізуючи моральні риси та вольові якості, враховуючи вроджені особливості особистості: темперамент і здібності. Виявляти внутрішні причини поведінки персонажа (мотив потреби, цілі, інтереси). Розкривати та обґрунтовувати потреби як рушійну силу дієвої поведінки героя-персонажа художнього твору. Аналізувати емоційні прояви як реакцію на оточення; класифікувати емоції відповідно до їх видів.
9 Психологічні стани (негативні та сприятливі)	До попередньо зазначених умінь додаються ще вміння аналізувати душевні переживання, що спричинюють перебування героя в певних психічних станах.

можливість розглядати героя з різних боків, пізнати його внутрішнє єство.

Досвід учителів-практиків переконує в тому, що лише за умови правильного підходу до роботи над аналізом художнього твору учні мають можливість повною мірою усвідомити авторську позицію, розуміння внутрішнього світу героїв, їхніх життєвих потреб та орієнтирів. На прикладах образів-персонажів художнього твору в учнів формується уявлення про наповнення духовного світу особистості, відбувається процес виховання молодшої людини шляхом усвідомлення всього найкращого й цінного, що несе в собі герой-персонаж літературного твору.

Формування умінь учнів розкривати психологічний аспект під час здійснення характеристики героїв літературного твору відбувається шляхом поступового планомірного введення психологічного понятійного апарату (див. таб. 1), який сприяє кращому розумінню й з'ясуванню першопричин дієвості персонажа. Формування певного кола вмінь: відшукати структурні компоненти психологічної характеристики героя; оперувати понятійним психологічним апаратом; практично застосувати набуті знання — передбачає поетапний підхід та правильну взаємодію в роботі вчителя та учнів.

Ефективній організації роботи над здійсненням психологічного аналізу героя літературного твору сприяють і методи навчання. На першому етапі учитель інформує учнів про наявність психологічного поняття та пояснює його застосування (пояснювально-ілюстративний), другим кроком буде відтворення учнями раніше поданої вчителем інформації та усвідомлення необхідності її використання (репродуктивний), згодом учитель розглядає вчинок персонажа і мотивує причини його дій. Учні за зразком аналізують вчинки інших героїв (проблемний). На наступному етапі учням ставиться запитання: "Чому герой вчинив так, а не інакше?". Виокремлюючи якусь яскраво виражену особливість психологічної характеристики персонажа, школярі дають відповідь (частково-пошуковий). Надалі, завдяки набутим умінням, вони самостійно здійснюють повну психологічну характеристику героя (дослідницький).

Так, у 8-му класі, розглядаючи програмовий твір М. Коцюбинського "Дорогою ціною", ми мали нагоду, використовуючи отриману раніше інформацію з психологічної характеристики героя, вести мову про емоції та почуття, що проявляються за зовнішніми ознаками й простежуються в поведінці Соломії та Остапа.

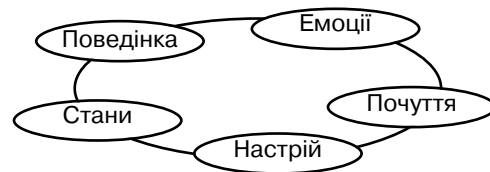
Оголошуючи тему та мету уроку, звернувши увагу учнів на той факт, що емоції та почуття забарвлюють наше життя, дають можливість любити й ненавидіти, страждати й співпереживати. Вони реагують на різного плану подразники, виникають навіть тоді, коли ми тільки згадуємо про ту чи іншу ситуацію або коли така ситуація ще тільки може виникнути. Емоції та почуття знаходять своє відображення в зовнішніх виявах та внутрішніх проявах.

Пояснення учням нового матеріалу опиралось на їх життєвий досвід, який вони отримали в процесі становлення своєї особистості. Згадані учнями події викликали певний настрій, який супроводжувався віддзеркаленням на їхніх обличчях емоцій. Декільком учням пропонувались різні приклади ситуацій і проводилося візуальне спостереження над тим, яке враження справила інформація на них. Якщо вона сприяла задоволенню потреб цих учнів, то інші школярі могли помітити позитивні переживання, якщо ж ні — негативні, і невизначені (або нейтральні) емоції вказували на байдужість, розгубленість дітей. Фіксації прикладів

емоцій дала поштовх до усвідомлення важливості їх вивчення та розуміння спричинених ними дій.

У нашому поясненні значна увага приділялась виявам емоційного світу людини, розглядалися фіксовані емоції (радість, гнів, страх, печаль), на основі яких виникає величезна гама переживань. Також зазначалося, що емоції є важливим фактором нашого здоров'я: радість — молодить, надає сили, насаги в роботі, робить нас добрішими та відвертішими. Натомість страх породжує сум, печаль, які призводять до грубості, жорстокості, безтактовності, безсердечності, навіть жорстокості. Важливо, щоб учні усвідомили, що спричинюють виникнення емоцій — дії, вчинки, поведінка. Емоції викликають певні почуття, які, своєю чергою, керують настроєм. Від настрою залежить перебування людини (героя) в тому чи іншому стані, який зумовлюватиме та визначатиме подальшу поведінку. Циклічно пов'язані компоненти, як засвідчили наведені приклади, водночас залежать від поведінки та є її спонукачами. Установивши й обґрунтувавши цей взаємозв'язок, нами на дошці накреслена була схема та запропонована учням для подальшого використання в процесі аналізу героїв твору М. Коцюбинського "Дорогою ціною" — Остапа та Соломії. Схема мала такий вигляд.

Циклічність взаємозв'язку компонентів впливу на поведінку героїв твору М. Коцюбинського "Дорогою ціною"

Почуття та емоції мають велике значення в житті людини через те, що збагачують відображення людською об'єктивної дійсності й стають у зв'язку з її потребами та інтересами важливими спонуканнями до діяльності.

Саме цей аспект емоційно-вольової сфери доречним буде при розгляді теми "Кохання Остапа й Соломії як центральний мотив у творі М. Коцюбинського "Дорогою ціною". Розкриття багатства внутрішнього світу героїв, краса їхніх почуттів стали основою для пізнання сильних особистостей закоханих.

У ході уроку нами проведена невеличка бесіда за запитаннями, які наблизили учнів до усвідомлення того, що кохання Соломії та Остапа є сильним, щирим почуттям, у якому виявляється стійке позитивне ставлення одного героя до іншого, де кожен готовий за будь-яких обставин віддати своє життя заради кохання.

Наступним кроком стало пояснення нового матеріалу з опорою на попередньо отриману інформацію з психологічного понятійного апарату: обізнаність учнів із поняттями "емоції" та "почуття", усвідомлення їх тісного взаємозв'язку та впливу на вчинкові дії.

Пояснення вчителя допомогло зрозуміти, що почуття любові Соломії до Остапа й навпаки М. Коцюбинський описує та розкриває через емоції як прояв стану на певну ситуацію, що залежить від їх потреб. Психологічне визначення емоцій (особливий клас психічних процесів і станів, які пов'язані інстинктами, потребами, мотивами та відображаються у формі безпосереднього переживання) сприяло розумінню того, що в різноманітних переживаннях героїв відтворюється хід їх життєвих взаємовідносин. Ці стосунки М. Коцюбинський простежує через відображен-

ня емоцій, що виникають у героїв під час їхньої діяльності. Саме над цим текстуально працювали учні протягом наступної частини уроку, розглядаючи емоції обох героїв та з'ясовуючи причини їх виникнення.

Дітям пропонувалось самостійно заповнити таблицю емоцій персонажів із I та V розділів. Наповненість таблиці мала такий вигляд.

**Причини виникнення емоцій
у Остапа та Соломії**

Емоції	Причини виникнення	
	Остап	Соломія
радість	Опинився на волі: "...зробилось весело і легко". Зустріч із Соломією.	Иде на базар купити одяг Остапу: "...якось особливо весело і легко сьогодні на душі".
сум	Смуток через розлуку, жаль за Соломією: "...його обгорнув жаль"; горе через втрату коханої.	Смуток через розлуку, розпач: "...зникло її щастя" жаль за волоссям: "...вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце...".
гнів	Злість на людей, котрі: "...застромили віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що..."; злість на тих, хто доніс на нього.	Сором і злість через неможливість викупу Остапа.
страх	Через пташку: "Серце затріпало у грудях і стало...".	Побоювання за Остапа через його бунтарство. Тривога через те, що забрали і хотіли панам повернути Остапа.
безстрашність, сміливість		Бажання визволити Остапа, намагання врятувати своє життя.

Як бачимо з таблиці, проведена робота переконала учнів у тому, що різні ступені й відтінки емоцій знаходять свій вияв у словесних характеристиках. Та всі ці емоції героїв взаємопов'язані не тільки ідеєю незнищеного прагнення Остапа та Соломії до волі, а й взаємним почуттям любові, добра, бажанням захистити й підтримати одне одного навіть ціною власного життя.

Той обсяг психологічного матеріалу, який ми пропонуємо використати на уроці, є оптимальним та необхідним для розуміння та усвідомлення домінуючого мотиву оповідання — кохання Остапа та Соломії.

Для осмислення справжнього почуття — кохання героїв, учитель розпочинає роботу з пояснення психологічного поняття "почуття", зазначає, що стійкі, глибокі почуття роблять людське життя змістовним, допомагають долати труднощі та досягати найвищих цілей. У творі "Дорогою ціною" через вчинки та дії героїв проявляються їх моральні почуття, які обумовлюють людяність, гуманність, доброту, бажання дати користь, прийти на допомогу. Беручи за основу ці почуття, ми виховуємо в учнів доброзичливість, що виявляється в прагненні бачити в людях хороше, відгукуватись на радість й турботи інших людей.

Важливою формою прояву моральних почуттів є совість. Муки сумління Остапа не закінчуються. Він зізнається у своєму вчинку та бажає відновити спокій своєї совісті тоді, "коли злучиться з нею (Соломією)".

Підбиваючи підсумок уроку, ми зауважуємо, що герої Коцюбинського вирізняються своїми шляхетними вчинками, схильністю до прекрасного. Саме краса людських взаємин, що переростає в кохання, стає тією рушійною силою, яка спроможна подолати всі перешкоди та негаразди долі лише для того, щоб зробити двох людей щасливими.

Працюючи з текстом твору, учні переконалися, що почуття кохання в героїв щире, глибоке та неосяжне. Саме це почуття дає сили в боротьбі за волю, воно штовхає Соломію до рішучих дій, та й про нього говорить наприкінці твору Остап.

Таким чином, на уроці, крім розуміння й усвідомлення важливості впливу емоцій на поведінку героїв, увага учнів зверталась і на моральні почуття, також вплив позначився на розвитку їх естетичних смаків, які є необхідністю для духовного зростання та становлення власного "Я".

Під час такої роботи учні отримали певний життєвий досвід, порівнювали та робили висновки, переглядали й аналізували свою поведінку.

Результативність цього підходу сприяла розвитку та самореалізації особистості учня, адже процес здобуття цих життєво важливих знань, які сприяють становленню дитини та соціалізації її в суспільстві, є однією з ключових компетентностей вивчення літератури в школі.

Література

1. Сучасна наука про літературу. Деякі методологічні аспекти: зб. наук. пр. / відп. ред. І. О. Дзевєрінь. — К.: Наук. думка, 1985. — 245 с.

2. Бугайко Т. Ф. Майстерність учителя-словесника / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. — К.: Рад. шк., 1963. — 187 с.

Соловьева Наталия. Проблема формирования умений учеников раскрывать психологический аспект в характеристике героев литературного произведения

Статья посвящена проблеме важности психологического аспекта в характеристике героя художественного произведения. Отмечается целесообразность и необходимость повышения интеллектуального потенциала подростков путем роста уровня психологических знаний на уроках литературы и их применения в повседневной жизни.

Ключевые слова: психологизм, анализ персонажа, психологическое исследование.

Problem of forming of abilities of students to expose psychological aspect in description of heroes of literature work

The article is devoted the problem of importance of psychological aspect in description of hero of artistic work. It is marked on expedience and necessity of increase of intellectual potential of teenagers by growth of level of psychological knowledges on the lessons of literature and their application in everyday life.

Keywords: psikhologizm, analysis of offensive character, psychological research.